

Микола Гагарін,

кандидат педагогічних наук, доцент (Dr, docent)

ВИХОВНИЙ ПОТЕНЦІАЛ УКРАЇНСЬКОГО ФОЛЬКЛОРУ ЩОДО РОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ

В останні роки в Україні розробляється принципово новий підхід до проблеми розвитку особистості у площині парадигми гуманізації освіти. Перед педагогічною наукою постає цілий комплекс вимог, серед яких найважливіше місце займає проблема відродження національної школи, формування духовної культури підростаючого покоління. На відміну від традиційної освіти, гуманістично-орієнтована освіта веде до розкриття сутнісних якостей людини, її внутрішнього багатства та творчого потенціалу. Тенденція „від людини освіченої – до людини культурної” означає не взаємо-заперечення, а зміну акцентів, „олюднення знань”, підкреслення їх особистісно-ціннісного змісту. Свого часу ідею морально-естетичного виховання на основі народності з використанням різноманітних творів фольклору відстоювали видатні педагоги, поети, письменники, прогресивні діячі освіти та мистецтва. Це, зокрема, Х.Алчевська, Б.Грінченко, М.Драгоманов, О.Духнович, В.Карамзін, М.Костомаров, І.Котляревський, Т.Лубенець, М.Максимович, М.Пирогов, С.Русова, Г.Сковорода, Л.Українка, І.Франко та ін.

Ідеї щодо морально-естетичного виховання дітей на засадах народної педагогіки, українського фольклору представлені у роботах О.Воропая, Г.Довженок, П.Ігнатенка, В.Ликова, Т.Мацейків, Н.Миропольської, В.Поплужного, Ю.Руденка, Н.Сивачук, В.Скуратівського, М.Стельмаховича, Є.Сявавко та ін.

Національний фольклор розглядається як засіб морального виховання учнів (О.Алексійчук, О.Барабаш, Т.Вершиніна, С.Горбенко, С.Литвиненко, Р.Халікова та ін.).

Про надзвичайну важливість і значущість цієї проблеми свідчить, зокрема, те, що у низці державних документів („Концепція національного виховання”, „Національна Доктрина розвитку освіти України в XXI столітті”) підкреслюється важливе значення і необхідність формування морально-естетичної культури учнів. При цьому зазначається, що справу необхідно розпочинати в молодшому шкільному віці.

Актуальність проблеми формування морально-естетичних почуттів підкреслюється і в „Конвенції ООН про права дитини”. Цей документ проникнутий ідеєю олюднення взаємин, у ньому пропонується педагогіку вимог замінити педагогікою гуманних стосунків.

Базисом національного виховання можуть і повинні стати ідеї, заходи, зрештою все безцінне надбання української етнопедагогіки, що знайшло своє втілення у фольклорі з педагогічним змістом.

Наше дослідження проблеми показало, що у виховній практиці та науковій літературі недостатньо зверталось уваги на педагогічний аспект цього питання.

„Виховання, – зазначав К.Ушинський, – коли воно не хоче бути безсилим, має бути народним” [4, с.50-51]. Сьогодні, коли відбуваються значні зміни в житті українського народу, переоцінка й оновлення усіх сфер діяльності, зокрема у пошуку нових засобів виховання дітей, важливо сформуванню у підростаючого покоління прагнення до пізнання своєї фольклорної спадщини, як до духовної скарбниці.

Фольклор – це своєрідне джерело вивчення суспільної думки, світогляду, зрештою – психології народу, в педагогічно насиченій і різноманітній формі, альфа і омега духовності народу. Він (фольклор) має „чарівну” силу, спроможну через види і жанри потрапляти у внутрішній світ дитини, „пробуджувати” почуття, змінювати характер і мотиви її діяльності. Саме вихованням почуттів, емоційних переживань визначається виховна функція фольклору. Твори фольклору діють не тільки доказами, але й навіюванням. Таким чином, фольклор не тільки інформує, він повчає, оцінює, наставляє, тобто в ньому завжди наявна емоційна оцінка героїв. У фольклорі важливими є не тільки слова, але й тон, темп, що пов’язує слова між собою, важлива мелодія, прихована за словами, пристрасність, тобто все те, що не виражається словами, але існує.

Внаслідок визнання провідним завданням сучасної школи виховання еліти, громадян з високим рівнем освіченості та національної самосвідомості, спроможних самореалізуватися в полі-культурному просторі на благо суспільства та в інтересах майбутнього держави, а отже й свого майбутнього, саме національній інтелігенції належить визначальна роль у формуванні духовності нового типу. Духовності, котра б увібрала в себе краще з духовних надбань попередніх поколінь і водночас була б максимально чутливою до віянь нової доби, котра ґрунтувалась би на загальнолюдських та національних цінностях моралі, апробованих у тривалому духовному досвіді власного народу. На жаль, сьогодні досить часто є розуміння фольклору як пережитку старовини, застиглої традиції минулого. Але без минулого немає майбутнього. Спроби нівелювати значення фольклору в культурі та житті народу є даремними потугами. Висока моральна та мистецька вартість фольклору як невід’ємної складової народної педагогіки у справі виховання юних поставила цю проблему в інший, глобальний ракурс розгляду.

Фольклорні твори є одним із засобів „одухотворення” почуттів, об’єднання їх з думкою та волею людини, що є запорукою виховання індивіда як цілісної, гармонійно

розвиненої особистості. З допомогою творів фольклору можна закріпити в свідомості учнів моральні ідеї або створити сприятливі для них умови. В окремих випадках фольклор використовується для дидактики, проповідей і т. д. тобто утилізується і тоді морально-виховна функція підпорядковує собі решту. Фольклор не вчить, як правило, безпосередньо нормам і правилам морально-естетичної культури, а організовує їх силою естетичного почуття, котре домінує над складовими духовного світу особистості, і не дозволяє будь-якій з них відділитися від безпосереднього буття індивіда. Вміщуючи в свої твори в якості матеріалу засвоєння раціонально-нормативне, в тому числі знання, ідеали, норми, фольклор містить в собі й „молекули” моральності, однак народ досягає успіху не тим, що „одягнув” все це в образи і надав йому „живучість”, а тим, що як би здійснив „художнє дослідження” людського буття. Про це переконливо свідчить вивчення природи та змісту фольклору. Буквальний переклад терміну „фольклор” - народна мудрість. Фольклор - це художнє відображення дійсності у словесно-музично-хореографічних і драматичних формах колективної народної творчості, нерозривно пов'язаної з життям і побутом. У ньому відображено світоглядні, етичні та естетичні погляди народу.

Музично-хореографічні форми органічно поєднуються зі словом; першоосновою драматичних форм теж є слово, яке найвиразніше матеріалізує художню думку, тому у науковій літературі поряд із терміном „фольклор” використовуються назви „народна словесність”, „народна поетична творчість”. Цінність фольклору як одного з життєдайних пагонів на дереві національної культури, не підлягає сумніву. „Народна пісня, як і загалом увесь фольклор, усі народні звичаї, народне життя, народна ноша і т. д. виникають і змінюються так..., що немов упорядковують і уніформують життя народу...”, - стверджував В.Гнатюк [3, с.19].

Фольклор не може не виховувати і не використовуватися в цілях виховання, але говорити про фольклор як підручник життя в прямому значенні слова не можна, оскільки він здатний лише викликати сумнів, зародити думку, запропонувати вибір життєвої поведінки. Власне, фольклор служить не стільки засобом пізнання, повчання, скільки організовує ідеї, емоції та почуття. Саме в емоційному впливі на психіку людини полягає виховне значення фольклору. Взагалі він (фольклор) як безпосередній спадкоємець найдавніших форм людської культури доніс до наших днів естетичні уявлення минулих поколінь, вивірений століттями художній досвід. Виражаючи рівень свідомості й світовідчуття народних мас, фольклор зберігає в кожен історичну епоху значення первинної художньої переробки сукупного чуттєво-практичного досвіду і є складним морально-естетичним, художнім і соціальним явищем.

Ми поділяємо думку В.Анікіна про те, що єдність спільного історичного процесу не передбачає стандартизації форм розвитку окремих фольклорних культур, а навпаки сприяє їх (культур) унікальності, самобутності та колоритності. Справедливо кажуть, що талановитий твір не може бути безликим, безнаціональним; навпаки, саме тоді він стає цінним, коли становить плоть і кров народу. „Усе творче в культурі носить на собі печать національного генія”, - говорить М.Бердяєв, [1, с.156]. І це дійсно так, бо вкоріненню культури нації у світовій культурі сприяє саме творча індивідуальна ініціатива, що здатна вийти на рівень загально-естетичних цінностей з мистецтвом національно характерним.

Розуміючи фольклор як невід’ємну частину духовної культури українського народу, визнаючи його провідну роль у вихованні, педагоги прагнуть зацікавити школярів, прилучити їх до вічних й нетлінних скарбів народної творчості, задовольнити органічну потребу вихованців пізнати кращі зразки фольклору, будувати стосунки учителів і учнів на засадах взаєморозуміння й взаємоповаги. Створювати умови для вияву ініціативи й активності вихованців.

Насичення шкільних програм фольклором сприяє проникненню учнів у глибини народної творчості, наближенню до сформованих протягом віків уявлень про сутність людини, її духовність, красу і гармонію навколишнього світу.

Дедалі помітнішою стає інтеграція шкільної позаурочної роботи з діяльністю центрів виховної роботи (гурткова робота – фольклорні ансамблі, хореографічний колектив, дитячий оперний театр, різноманітні хори; фестивалі, вечори, міжшкільні конкурси, вікторини знавців фольклору та ін.)

Водночас у практиці шкільного виховання чітко виявилися і негативні тенденції:

- відсутні цілісність та системність у вихованні, розвитку особистості засобами українського фольклору, з урахуванням національних цінностей і народної педагогіки;
- наявне домінування вербальних методів виховання, невиправдано мало уваги приділяється розвиткові емоційно-почуттєвої сфери дитини;
- епізодично забезпечується реалізація принципу особистісного підходу до вихованця (йдеться насамперед про психіку досліджуваних, про знання її експериментатором, врахування цих знань у побудові наукових узагальнень та закономірностей), школярі недостатньо навчаються особистісно орієнтованого спілкування;
- учнів практично не вчать елементарних прийомів самооцінки, самовдосконалення поведінки, елементарних основ психоаналізу та психокорекції.

Процес виховання відбувається під впливом найрізноманітніших факторів; він надзвичайно складний, так як кожному вихованцеві крім типових, загальних якостей притаманні і своєрідні, індивідуальні, неповторні риси. Власне в цьому розумінні кожна

особистість – унікальний світ, адже людина не просто одухотворена плоть; вона – вершина розвитку природи, її інструмент, а значить й творець. Людська душа містить у собі безліч механізмів, які відтворюють та засвоюють інформацію навколишнього світу, завдяки безпосередній взаємодії з природою, іншою людиною, суспільством.

Особливе місце у розвитку особистості належить тим видам інформації, які нагромаджені у фольклорі.

Під час взаємин зі скарбницею народної творчості учень потрапляє у культуру свого народу, поєднує досвід минулих поколінь з особистим, проходить вже відомі шляхи до істин, добра і краси. Скарбниця фольклору – це банк почуттів талантів і геніїв.

Важливим для нашого дослідження є твердження про те, що у творах мистецтва започатковані думки і почуття у формах гармонії, яку народ бачив та відчував. Отже, коли учень вступає у взаємини з персонажами фольклорних творів, їх сюжетом, то переживає стан вдовolenня, зростання енергопотенціалу відчуває подив, зацікавленість. Твори фольклору насичені інформацією та енергією.

Як справедливо зазначав Дені Дідро, якщо чесна людина береться за перо, то її завдання зобразити добродетель привабливою, а порок – таким, що відштовхує; все тому, що творець має бути «наставником» людського роду. В уявленнях, думках, почуттях дитини весь світ піддається дуже простій класифікації: гарне чи погане, правильне чи неправильне. В цій класифікації дитина ще не бачить відтінків, їй важко досягнути сплетіння поганого і гарного. Особливу роль відіграють конкретні події чи факти, зображувальні у фольклорі. Тому, енергія й інформація творця фольклору (народу), незважаючи на простір і час, приходять до нас, засвоюються нами (етап засвоєння), і ми маємо змогу користуватися ними. Згідно з біогенетичним законом Геккеля історія індивіда являє собою скорочену та стислу історію людства. Еволюція організму повторює еволюцію роду, в своєму розвитку зародок і дитина проходять через всі стадії, що пройшов його рід.

Значущим для нашого дослідження є позиція психологів, що коли ми сприймаємо (здебільшого примусово, всупереч бажанням) твори дисгармонійні, з неупорядкованою інформацією і незначним енергопотенціалом, - відбуваються протилежні процеси.. Намагаючись їх (твори) зрозуміти, ми відчуваємо негативні емоції та почуття, витрачаємо величезну кількість власної енергії на осмислення, тобто виснажуємося. Отже, чим не досконаліша гармонія творів низької мистецької вартості, тим більше енергії ми витрачаємо на їх засвоєння. Часто це відбувається поза нашою свідомістю. Іноді ми відчуваємо тугу, страждання і навіть розпач, але не знаємо причини. Про це свідчать почуття, а не логіка думки. Останнє сповна стосується стосунків учителя з вихованцями, учнів між собою під час виховного процесу.

І лише той засвоєний матеріал і ті взаємини продуктивні, які побудовані на гармонійно упорядкованій інформації, насиченій доброякісними почуттями.

Матеріал навчальних дій учня, у якому гармонійно сплетені у цілісність думки і почуття засвоюється вільно, без зусиль (як, зокрема, гарна пісня, дотеп, яскрава думка тощо) і найглибше западає в дитячу душу. Через морально-естетичне переживання реалізується призначення творів фольклору, яким притаманні яскрава колоритна образність, доступність, емоційність, високі естетичні й моральні якості.

Засвоєння знань будь-якої структури забезпечує оволодіння не тільки інформацією, що закладена в них, але і тими операціями, які є важливими для цієї структури. Неодноразове варіативне відтворення висновків формує узагальнене уміння та готовність поставити себе в певну життєву ситуацію і з цієї точки зору подивитися на світ, на людські вчинки і стосунки.. Те саме відбувається з порівняннями, узагальненнями, абстрагуваннями й іншими розумовими діями.

Вивчення феномена виховного впливу засобів фольклору на становлення та формування морально-естетичних почуттів дало нам змогу переконатися, що грандіозну потенційну силу гуманістичного розвитку особистості складає сутнісний зміст фольклору. То ж варто розглянути цей аспект більш детально.

Особливу магічну силу мають колискові пісні. Коліскова – це пісня, що має чітко окреслену тематику та функцію при допомозі якої мама звертається до дитини і в більшості з них увага акцентується на думках та почуттях матері. Власне чуттєвий зв'язок, що з дня народження існує між матір'ю та дитиною, дістає вірне відбиття у зворушливо щирих і безпосередніх колісанках. Почуття любові, ніжності, бажання бачити своє дитя щасливим, гарним, розумним, здоровим матір вкладає в невибагливі рядки і простеньку мелодію, організовану ритмом гойдання колиски. Вони (колискові) призначені тільки для одного слухача – дитини і мають тільки одного виконавця - матір або близьку людину. Колискові пісні, що належать до найдавніших жанрів народної пісенної творчості, позначені високим поетичним світосприйняттям і мелодійністю звучання. Їх розучування вводить дітей у світ глибоких материнських почуттів і яскравих образів, сюжети прості й зрозумілі дітям. Реальні котик, голуби, ластівочки та фантастичні Сонко і Дрімота в колискових піснях діють як люди, що цілком відповідає чуттєвому дитячому первісному світосприйняттю.

До вічно свіжих фольклорних джерел, що дарують радість дорослим і дітям, належить українська народна казка. Казка – це своєрідний сплав реальності й уяви, життєвого досвіду і мрій народу. У народних казках немає відкрито і конкретно проголошених моральних норм, теоретично осмислених принципів. Не даючи визначень понять „добро” і „зло”, казка представляє їх у предметно-образній, художній формі. Про ці поняття можна скласти

враження на основі поведінки персонажів, змісту ситуацій та вчинків, рис характеру героїв. Ця властивість казки є тим методологічним ключем, котрий допомагає вибрати вірний напрям морального аналізу твору. Їх ідейний зміст відтворює уявлення в художніх образах різних типів взаємовідносин між людьми.

Казки з етично-моральною основою сприяють виробленню у дітей розуміння моральної цінності вчинку, суспільних відносин, закріплюють у свідомості визначення про те, що таке „добре” і що таке „погано” Переслідуючи соціальне зло, долаючи життєві перешкоди, розвінчуючи сили, спрямовані проти добра, справедливості, казки кличуть до якісного видозмінення світу з допомогою людяності.

Виключно вагоме значення у процесі виховання морально-естетичних почуттів належить дитячому фольклору, як невід’ємній частині народної педагогіки. Він сприяв розвитку розумових здібностей, фізичному здоров’ю та моральному становленню особистості, збагачував дітей знаннями про навколишній світ, вчив доброти й милосердя, співчуття й самоутвердження. Дитячий фольклор охоплює словесну творчість дорослих для дітей (колискові пісні, пестушки, потішки, забавлянки, небилиці, казки про тварин, чарівні казки, бувальщини, билиці), творчість дорослих, яка з часом перейшла в дитячий репертуар (заклички, примовки, приспівки, ігрові пісні), і дитячу творчість у прямому розумінні цього слова (скоромовки, дражнилки, прозивалки).

Виняткова роль у вихованні гуманних почуттів належить народним іграм та розвагам. Вони (ігри) мають свої національності та багатовікову історію. Окремі ігри створюють цілі сюжетні дійства, своєрідні дитячі вистави просто неба, серед природи. Діалоги дійових осіб сповнені поетичними, зокрема й віршованими текстами, багатими народнопоетичними звертаннями. У цьому театрі немає сторонніх глядачів – усім учасникам відведена посильна роль. Чимало кращих зразків ігор та розваг пережили віки, захоплюючи не одне покоління своєю природністю і практичністю. Це вільний натхненний витвір самої дитячої природи... Ще Ж-Ж.Руссо свого часу відзначав, що у дітей своя власна манера бачити, думати й відчувати. Ця здатність дитини відчувати світ по-своєму знайшла оптимальне втілення в народних іграх та розвагах.

Разом з мовою та в контексті всього фольклорного фонду розвивалася українська пареміографія, тобто цикл найкоротших жанрів, які в образній формі відображали найістотніші сторони явищ природи, суспільства і родинних взаємин. До пареміографічного фонду українського народу належать приказки та прислів’я, загадки, народні прикмети, каламбури та ін.

Прислів'я та приказки – короткі влучні вислови, в яких виражено повчальний досвід народу. Вони тісно пов'язані зі щоденним життям і побутом людини. Різкої межі між прислів'ями та приказками не існує, тому їх розглядають як один жанр. Різниця між ними полягає хіба в тому, що приказки будуються як одночленні речення а прислів'я більш розгорнуті. Народні прислів'я як згустки людських поглядів на сутність особистості та її розвиток є вагомим виховуючим фактором. У них гармонійно поєднується мовленнєва досконалість думки і почуття, що й визначає їх перетворювальну дієвість. Народна приказка, як і прислів'я, виявляє народну мудрість. Вона узагальнює, синтезує живий досвід народу. Виховна сила прислів'їв та приказок полягає в афективних елементах: вони діють не стільки доказами, скільки навіюванням.

Виникненню позитивних емоцій сприяють й народні загадки. Загадки - це стислі поетичні запитання, де у прихованій формі одні предмети чи явища зображаються через інші завдяки спорідненості, подібності їхній властивостей, часом ледь помітних. Умінню відгадувати загадки в давні часи надавалося дуже великого значення - воно було мірилом мудрості й розуму адже у ході розгадування дитина виконує ряд мислительних операцій: аналіз, синтез, порівняння, доведення, узагальнення. Цікава вигадка і несподівана відгадка викликає позитивні емоції та відчуття.

Величезний масив усної народної творчості становлять народні оповідання - образні оповіді та розповіді про різноманітні події та випадки із життя, що ведуться здебільшого від імені першої особи, учасника або очевидця цих подій. Теоретично людина пам'ятає все, що хоч раз потрапило у поле її свідомості, однак на практиці в житті з плином часу „непотрібні” елементи забуваються, а в рахунок ідуть лише напружені, хвилюючі моменти. Специфіка народних оповідань полягає в їх безпосередній емоційній дії, адже оповідач веде мову з позицій власних переживань, власного психологічного стану. То ж не дивно, що невід'ємною рисою поезики народних оповідань є особлива довірливість інтонації, емоційно-чуттєва експресія, моральний максималізм, невіддільність оповідача та аудиторії, які виступають, власне, „співавтором” оповідання.

Могутнім та дієвим засобом становлення, формування та розвитку високоморальної, естетично-спрямованої особистості, врешті-решт домінуючим чинником пробудження Людського в Людині є народна музика. Вона виявляє саме душу народних мас „оскільки в народній пісні відбивається почуття народних мас, то можна сказати, що через неї ми безпосередньо розмовляємо з давніми поколіннями не тільки історичних а й перед історичних часів,” [2;120] - вважає Г.Ващенко. Хоч би про що йшлося в пісні, вона завжди зворушує щирістю й безпосередністю, апелює до співпереживання. У народних піснях поєднано напругу думки і почуття, виражену у слові й мелодії, - остання підносить на вищий щабель

емоційний вплив пісні. Нескладна мелодія і ритмічна організація тексту сприяють запам'ятовуванню і відтворенню; на відміну від інших фольклорних жанрів, виконання пісні не вимагає ні особливої ситуації, ні спеціальної аудиторії: пісню можна співати тільки „для себе”.

Будучи засвоєною, пісня допомагає виявити настрої і почуття співака навіть тоді, коли його власна ситуація тільки віддалено нагадує відтворену в пісні. Саме в цьому полягає ефективність виховання музикою – вражаючи емоційне, вона (музика) викликає множину асоціацій, „приводить” душу до стану емоційного резонансу з музичним символом. А неоднозначність трактування змісту дає широкі можливості до узагальнень, дозволяє виконавцю „припасувати” пісню до власних вражень та стремлінь, тим більше що законами фольклорної піснетворчості допускаються деякі заміни конкретних реалій. Це визначає особливу позицію як слухача, так і виконавця: тут слухач є потенційним виконавцем, бо він (слухач) сприймає пісню не тільки заради естетичної насолоди, але і з думкою про можливість її відтворити у своїй інтерпретації.

Народна педагогіка завжди покладає на музику, як і на мистецтво взагалі, великі надії саме з виховного погляду. Перші музичні враження сприймаються та засвоюються дитиною на інтуїтивно - чуттєвому рівні. Для дітей дошкільного віку та учнів початкових класів притаманне синтетичне, асоціативне сприймання – проникнення у поетичний світ народних мелодій забезпечує засвоєння дітьми характерної для українського народу образно-емоційної та музично-інтонаційної системи. Все коло героїв, образів, почуттів, з якими діти зустрічаються в народних піснях, впливає на формування їх духовного світу саме в моральному плані.

У процесі сприйняття музики та ідентифікації почуттів діти вчаться усвідомлювати свої естетичні переживання, співпереживати і на основі цього - моделювати свою діяльність. Активізація емоційної сфери дитини під впливом музики сприятиме виникненню й вияву високоморальних почуттів, бо почуття людей, як і психічні явища та музичні інтонації, будучи специфічною формою їх матеріалізації, мають спільний життєвий зміст, а музичне мистецтво концентрує в собі емоційний досвід попередніх поколінь...

Національне відродження, що його нині переживає Україна, розбудова національної системи освіти повернуло проблему використання виховного потенціалу творів фольклору, , в процесі розвитку особистості в інший, глобальний ракурс розгляду – вона набула нового концептуального змісту.

Проведене дослідження показало, що в процесі виховання особистості на засадах українського фольклору, варто, передусім, акцентувати увагу на емоційності, здатності творів фольклору проникати в психіку людини, здійснювати вплив на чуттєву сферу і через неї - на

погляди, переконання, на духовний світ людини, на її практичну діяльність. Кращі зразки фольклору, котрим властива висока моральність, емоційність, яскрава образність, доступність є оптимальним засобом виховання особистості. Тому важливим завданням педагогіки є використання народної мудрості в інтересах вирішення сучасних проблем гуманізації й олюднення навчально-виховного процесу.

Література

1. Бердяєв Н. Національність і людство // Сучасність. – 1993. – №1. – С.154-157.
2. Ващенко Г. Виховний ідеал. – Полтава: полтавський вісник, 1994. – С.120.
3. Гнатюк В. Вибрані статті про народну творчість. – К.: Наук. думка, 1986. – С.173-207.
4. Ушинський К. Про народність у громадському вихованні. // Вибрані пед. твори: в 2-х т. – К., 1983. Т.1. – 283с.